

Zwarte gaten dichten

Manuel Castells over de netwerksamenleving in het informatietijdperk

(Foto: Goezewijn Bergenhengouwen)

De socioloog Manuel Castells bracht onlangs een bezoek aan Nijmegen voor de jaarlijkse KNAG-lezing. Hij sprak er over in- en uitsluiting in een globaliserende wereld, de ontwikkeling van de netwerksamenleving en de gevolgen van 11 september voor de anti-globaliseringsbeweging.

JACOB BOERSEMA EN ARIE LENGKEEK

In zijn trilogie over het informatietijdperk beschrijft Manuel Castells de opkomst van internationale netwerken, die de gehele wereld omvatten en de dominante en dominerende organisatiestructuur vormen. In zijn optiek is informatie de fundamentele bouwsteen van deze nieuwe vorm van sociale en economische organisatie. De huidige maatschappij ontwikkelt zich tot een netwerksamenleving in een informatietijdperk. Deze nieuwe termen van Castells vonden gretig aftrek in de sociale wetenschappen en worden te pas en te onpas gebruikt. Er viel hem niet alleen lof ten deel; er is ook veel kritiek gekomen op de vaag omlijnde, abstracte definitie van zijn theorie en terminologie en het ogenschijnlijk onbeperkt aantal fenomenen waarop Castells zijn theorie toepast, om nog maar te zwijgen over de manier waarop andere wetenschappers er mee aan de haal gaan.

Netwerken van protest.

Om uw theorie over het ontstaan van een netwerksamenleving duidelijk te maken gebruikt u een aantal zeer beeldende metaforen, bijvoorbeeld het 'netwerk' dat reg 'aan' en 'uit' kan zetten en sommige gebieden in de derde wereld die 'zwarte gaten' in de informatiemaatschappij vormen. Deze metaforen zijn soms erg absoluut laten weinig ruimte voor nuancering en dynamiek. Ziet u geen gevaar in het gebruik van die metaforen?

"Ten eerste, het 'zwarte gat' is bijna een politieke metafoor om duidelijk te maken dat de wereld zich weliswaar sterk ontwikkelt, maar tegelijkertijd bepaalde delen van steden, landen en hun bevolking compleet overslaat. Aan de ene kant zou ik willen zeggen dat het geen goede metafoor is, maar aan de andere kant: de gevolgen van het gebruik ervan zijn bijzonder positief geweest. Veel mensen blijven refereren aan deze metafoor. Wel of niet rigoreus, hij raakt mensen en zolang die erover gaan nadenken wat hij allemaal inhoudt, vervult hij zijn rol. Het 'aan' en 'uit' zetten is geen metafoor, maar een concept. Het is gerelateerd aan het netwerkconcept en de netwerkanalyse. Ik heb het concept gewoon geëxtrapoleerd vanuit de informatietheorie. Het concept maakt onderscheid tussen of je 'binnen' of 'buiten' het netwerk bevindt.

"Elk concept moet gebruikt worden als een gereedschap, nooit als doel op zichzelf. Als ik slechts concepten zou bedenken en geen onderzoek verricht, of als niemand anders dat doet, dan zijn concepten nutteloos, hoe fraai ze ook zijn. Slechts als concepten gebruikt worden en resultaat opleveren, worden ze nuttige onderzoeksgereedschappen. Daarom geldt voor de genoemde concepten dat ze in het gebruik en de toepassing constant bijgeschaafd, omgevormd en zo genuanceerd worden."

Maar is het 'aan' en 'uit' zetten van regio's niet een te rigide concept? Om uw woordkeus te gebruiken: of de knop is aan en er komt elektriciteit uit het stopcontact, of je bent afgesloten en je krijgt geen stroom.

"Je kan worden afgesloten van het elektriciteitsnet, maar dat hoeft je niet te verhinderen om illegaal van het elektriciteitsnet af te tappen, om zo licht te

hebben. Of je kunt een vuurtje stoken, dan heb je ook licht. Met andere woorden: als een bepaalde regio afgesloten is van het netwerk van investeringen, technologie en ontwikkeling, betekent dat nog niet dat de mensen in deze regio verdwijnen, hoewel dat, bijvoorbeeld door migratie, uiteindelijk alsnog zou kunnen. Het betekent dat mensen overlevingsstrategieën gaan ontwikkelen en op zoek gaan naar andere manieren om zich aan te sluiten. Wat mijn empirische analyse in feite suggereert, is dat in vele ontwikkelingslanden als gevolg van deze uitsluiting buiten het netwerk van toegevoegde waarde de opkomst van een wereldomspannende criminele economie zichtbaar wordt. Zo ontstaat een 'perverse verbinding', zoals ik die noem. 'Pervers' is een soort metafoor, maar 'verbinding' is dat niet. Ik gebruik simpelweg 'perverse verbinding' als begrip om aan te geven dat ik het niet vanzelfsprekend eens ben met drugshandel. Maar het blijft een economische activiteit, net als alle andere, en zelfs één met een hoge toegevoegde waarde." "Het kritieke punt is dat je kijkt naar het concept van 'aan' en 'uit' zetten en dan bepaalt wat je er mee kan doen. Ik ben zo in staat geweest regionale ontwikkeling en ontwikkelingsstrategieën opnieuw te overdenken, door dit idee van aan- en uitsluiting van het netwerk. Uit verder onderzoek blijkt dat je ook gradaties van uitsluiting kunt onderscheiden. Sommige regio's zijn bijvoorbeeld slechts voor kortere tijd uitgesloten en vinden daarna weer aansluiting. Zo wordt het empirische plaatje gecompliceerder, maar het fundamentele idee is dat je niet slechts kunt spreken van niveaus van ontwikkeling, maar van netwerken van ontwikkeling. Dat is het element dat ik introduceerde met het concept van 'aan' en 'uit' zetten."

Interessant voor ruimtelijke wetenschappers is dat Castells een duidelijk verband legt tussen sociale, economische transformatie en de daarmee gepaard gaande ruimtelijke transitie. De inmiddels overbekende theorie van de 'space of flows', die hij iets langer dan een decennium geleden presenteerde in zijn boek 'The Informational City' uit 1989, is hier het belangrijkste resultaat van. Deze 'space of flows' is volgens hem "de nieuwe materiële organisatie van gelijktijdige sociale activiteiten die via stromen werken".

Castells voorzag dat de functionalistische logica van de sociale en economische elites die in deze ruimtelijke organisatie belichaamd is, steeds dominant zou worden ten opzichte van de 'space of places'. Dat is de ruimte van de reële plaatsen, zoals we die altijd al kenden, waarin het leven van alledag wordt vormgegeven en van waaruit betekenissen en identiteit geconstrueerd worden.

Sinds 'The Informational City' heeft Castells in verschillende publicaties zijn theorie verder uitgewerkt en empirisch onderbouwd. Nu geldt voor de tweedeling tussen 'space of flows' en 'space of places' opnieuw dat die te rigide en gesloten is en te veel uitgaat van de dominantie van de dominanten en de onderworpenheid van de onderworpenen. De theorie is, kortom, te weinig dynamisch. Hoewel deze dialectiek in een publicatie uit 1983 ('Crisis, planning and the quality of life') al wel uiteengezet wordt, zijn latere publicaties minder genuanceerd hierin, tot Castells eigen trilogie aan toe. Hierin zet hij weliswaar zeer scherp de opkomst van een wereldomvattend netwerk dat de wereld tracht te controleren af tegen een tegenkracht, belichaamd in verschillende protestbewegingen die een alternatieve zingeving tegenover de dominante logica van deze nieuwe wereldorde stellen. In zijn ruimtelijke theorie zien we echter niks terug van deze nieuwe dialectiek. Hierin lijkt de 'space of flows' te triomferen. Pas in een artikel in 1999 ('Grassrooting the space of flows') nuanceert Castells de binaire tegenstelling tussen 'space of flows' en 'space of places'.

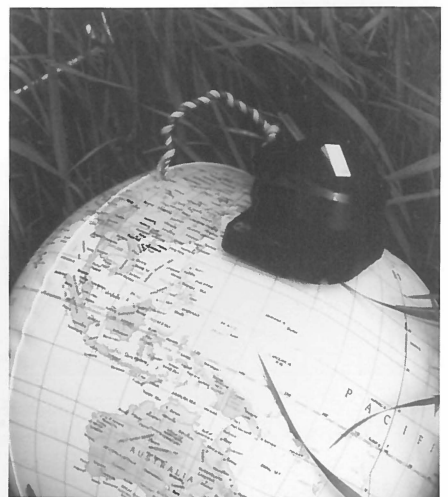
De opkomst van een van de meest opmerkelijke sociale beweging van de afgelopen jaren, de anti-globaliseringsbeweging, lijkt hier echter verandering in te hebben gebracht. Via massale, soms gewelddadige protesten tijdens mondiale topbijeenkomsten in Seattle, Praag, Gotenburg, Barcelona en Genua heeft zij er voor gezorgd dat onderwerpen als sociale en economische ongelijkheid en milieu weer hoog op de internationale agenda zijn gekomen. Hierbij leken zij zeer efficiënt gebruik te maken van de mogelijkheden en de logica van de 'space of flows'. Met de gebeurtenissen op en na 11 september 2001, waar de 'space of flows' en de 'space of places' elkaar dramatisch en explosief ontmoetten, kwam juist aan dit succesverhaal een abrupt einde.

De vertegenwoordigers van de anti-globaliseringsbeweging lijken de logica en de structuur te gebruiken van de 'space of flows'; zowel de 'nodes' en 'hubs' als de ruimtelijke organisatie, het internet, mobiele communicatie en het 'tophoppen'. Hoe ziet u hun gebruik van de 'space of flows'? Zijn ze zo succesvol omdat ze de knoppenbeheerders ('Switchers' in Castells' terminologie) en de wereldleiders bevechten op hun eigen terrein, de 'space of flows'?

"Inderdaad. Het is de 'space of flows', maar dan omgekeerd. Je introduceert alternatieve projecten en alternatieve waarden van bewegingen die de dominante waarden van de dominante netwerken betwisten, maar dat doe je in de 'space of flows'. Tegelijkertijd wortel je je net als het dominante netwerk in plaatsen en gemeenschappen. Van daaruit beweeg je je omhoog. We zien het oude motto van de jaren zeventig compleet omgedraaid. Het is nu 'thinking local, acting global', want als je niet op wereldniveau opereert, sta je buiten de kringen waar de beslissingen worden gemaakt. Dus dit is absoluut de 'counterspace of flows'. Vroeger dacht ik dat de 'space of flows' dominant was."

In uw vroegere werk bespreekt u een 'space of flows' die op de 'space of places' neerdaalt. Nu lijkt het of de 'space of places' in de tegenaanval gaat.

"Precies, zo is de nieuwe dynamiek, ik ontken die realiteit niet. Ik heb mijn theorie aangepast, maar weet je waarom? Ik ben theoretisch niet veranderd, maar ik ben een empirisch onderzoeker en wanneer ik dingen zie veranderen, verander ik de theorie."

'Switch on, Switch off'.

(Foto Mathias Verhelst)

Wat denkt u dat de gevolgen van de aanslagen van 11 september en de daarop volgende oorlog tegen het terrorisme voor de anti-globalisten zullen zijn?

“Voor 11 september had de anti-globalistenbeweging praktisch gewonnen. Niet in de zin van hun doelen, maar meer in de zin van hun waarden. Ze hadden een situatie gecreëerd waardoor hun punten op de agenda móesten komen, er was een publiek debat over globalisering gestart. Geen enkele internationale onderneming, machtsstructuur of institutie kon nog zeggen: ‘we globaliseren en dat zal iedereen ten goede komen’, of: ‘zoniet, dan geven we daar niks om’. Er was een opening voor discussie, geforceerd door de anti-globalisten, over verschillende tendensen, conflicterende interesses en botsende ideologieën.”

“De gebeurtenissen van 11 september brachten hierin op twee manieren verandering. Aan de ene kant roept men, wanneer de meerderheid van de wereld zich bedreigd voelt in hun veiligheid, de hulp in van de politie en beveiligingsjongens die niet bepaald bekend staan om hun openheid voor discussie. Het grootste gevaar dat nu bestaat is dat deze ‘politie’ een welvaartsstaat op wereldniveau gaan organiseren. Hoe goed bedoeld ook, dat is niet hun taak. In een wereld gedomineerd door veiligheidszorgen wordt het heel moeilijk een discussie te beginnen. Terwijl tegelijkertijd de noodzaak van een duurzame wereldorde, een duurzame vrede en een discussie zoals die net begonnen was, alleen maar groter wordt. Deze paradoxale situatie mondt echter uit in een reflex die de veiligheid boven de dialoog stelt.”

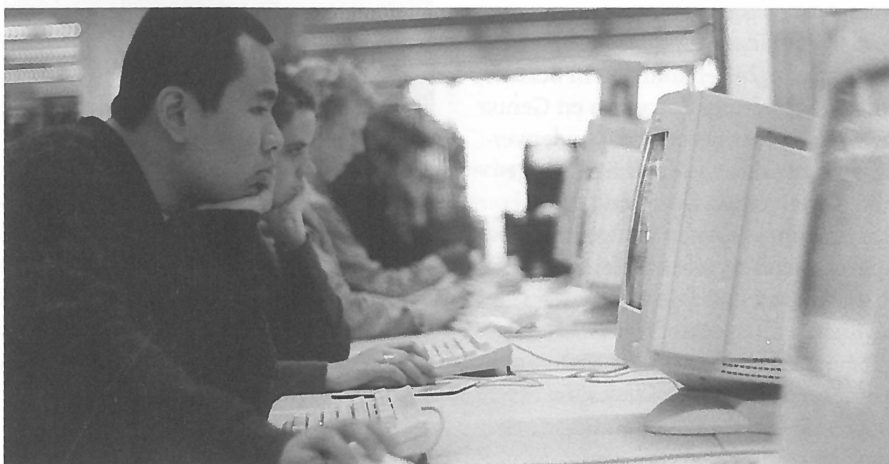
“Een tweede probleem voor de anti-glo-

balisten is dat een groot deel van de beweging zich tot een anti-oorlogsbeweging heeft ontpopt. Begrijp me niet verkeerd, het is heel normaal en democratisch om een anti-oorlogsbeweging te hebben, maar door de doelen van de beweging te mengen en door te zeggen ‘we zijn een anti-globaliserings- én een anti-oorlogsbeweging’, plaatsen ze zich direct tegenover de meerderheid van de samenleving, vooral in de VS. Daar voelt negentig procent zich bedreigd en wil, zo snel mogelijk, wereldwijd het terrorisme uitroeien, met alle middelen die daar voor beschikbaar zijn en bijna tegen elke prijs. De formidabele coalitie en steun die opgebouwd waren sinds Seattle, vielen bijna onmiddellijk in duigen. Op dit moment probeert vooral de beweging rond de van origine Franse organisatie Attack, die een mild standpunt ten opzichte van de oorlog inneemt, de focus op de belangrijkste sociale, economische en milieuonderwerpen te houden. Waar ik echter bang voor ben, is dat de anti-globalisten, die zeer zeker dé sociale beweging van deze tijd vormden, nu blijvend uiteen zijn gevallen in allerlei kleine bewegingen. De anti-oorlogsbeweging bevindt zich in een hele andere situatie en tijd dan bijvoorbeeld tijdens de anti-Vietnam demonstraties. De huidige oorlog wordt voornamelijk door professionele soldaten uitgevochten, de gewone man wordt niet meer opgeroepen. Maar belangrijker is dat dit een oorlog is die veel mensen in Amerika en wellicht ook in Europa en Australië gerechtvaardigd vinden. Zo wordt behalve de beweging zelf, ook de steun voor de beweging gefragmenteerd.”

Denkt u dat de anti-globalisten moeten proberen weer één front te vormen? Of moeten ze juist de belangen en doelen mengen? Is het wel onmogelijk de oorlog tegen globalisering niet te mengen?

“Ik denk dat het op dit moment onmogelijk is voor mensen die echt gelove in hun eigen waarden deze twee zaken niet te mengen. Een van de dingen die je als analyticus moet accepteren is dat sociale bewegingen zijn wat ze zijn. Je kunt niet zeggen: ‘jullie zijn de beweging, jullie moeten dit en dit doen, anders verliezen jullie het’. Ik denk dat een van de belangrijkste kenmerken van de anti-globalisten is dat ze geen leiders hebben. Het is een zeer spontane liberale beweging. Er zijn wel woordvoerders, je hebt immers iemand nodig die de pers te woord staat. Maar dat zijn geen echte leiders. Omdat de beweging een netwerkstructuur heeft, is ze heel goed in staat met de tijd mee te gaan en zich te transformeren, in plaats van zich te vernietigen of te laten vernietigen. Ik denk niet dat de anti-globaliseringsbeweging zal verdwijnen, zal worden gemarginaliseerd of van kracht beroofd zal worden door haar in het systeem in te lijven. Maar ze zal door deze crisis heen moeten. Die zal erger worden als de samenleving steeds meer opgeslokt wordt in oorlogsrhetoriek en oorlogsdynamiek, maar van een tijdelijk karakter blijken te zijn als we slechts een proces doormaken waarin de Taliban en Al-Qaeda ontkracht worden.”

Jacob Boersema en Arie Lengkeek studeren respectievelijk planologie en sociale geografie aan de Universiteit Utrecht.

(Foto Matthias Verheul)

Moderne communicatiemiddelen, zoals internet, maken van de wereld een mondiaal netwerk.

Literatuurselectie

- Castells, M. (1989) *The informational city: information technology, economic restructuring, and the urban-regional process*, Oxford: Basil Blackwell
- Castells, M. (1996) *The rise of the network society. The information age vol. 1*, Oxford: Blackwell
- Castells, M. (1997) *The power of identity. The information age vol. 2*, Oxford: Blackwell
- Castells, M. (1998) *End of millennium. The information age vol. 3*, Oxford: Blackwell